

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛІТЕРАТУРНИХ ГЕРОЇВ ЗА РИСАМИ ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ

Юрій БОНДАРЕНКО,
доктор педагогічних наук,
професор Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

УДК 371.5.016:821.161.2(07)

Автор статті розглядає основні види діяльності, які можна застосовувати з метою осмислення внутрішніх якостей образів-персонажів. Він вважає їх базовими, оскільки вони дають змогу активізувати властивий школярам наївно-реалістичний погляд на літературні твори, що необхідно робити перед тим, як вийти на вищий рівень аналізу – художньо-естетичний.

Ключові слова: внутрішній світ героя, риси характеру, план психологічно характеристики, визначення художнього надзавдання, дослідження внутрішніх суперечностей, «інтерв'ювання», «сповідь героя», читання в ролях та ін.

Усвідомлення учнями особливостей внутрішнього світу образів-персонажів є одним з головних завдань на уроках літератури. Проте прийти до цього можна різними шляхами. Найбільш легкий – безпосереднє осмислення образів людей на основі духовно-психологічних домінант, якими вони наділені. Такий вид роботи відбувається з 5 по 11 клас. В основній школі психологічна характеристика домінує, оскільки учням цієї вікової групи ще важко піднятися до художньо-естетичного осмислення літературного героя, до усвідомлення ідейно-концептуальних, філософських чи стильових завдань, покладених на нього. Старшокласники, хоч і здатні вести розмову на рівні естетичного та світоглядного сприйняття, однак теж віддають перевагу оцінці персонажа як носія людських якостей. Літературний герой стає психологічним

зразком, що здобуває схвалення або заперечення з боку учнів. Саме тому роль учителя в процесі аналізу образів-персонажів насамперед полягає в тому, щоб допомогти решті учасників уроку «розібратися в натурі героя, розкриваючи різноманіття виявів людського характеру» [5, с. 146].

Аналіз персонажів за рисами їх внутрішнього світу (психологічна характеристика) – предмет роздумів багатьох методистів (Т. і Ф. Бугайків, О.Забарного, Є. Пасічника, З. Рез, М.Рибнікової, А.Ситченка та ін.). У більшості випадків науковці визнають продуктивність такого виду діяльності. Проте можна почути і критичне ставлення до нього. «Важко визнати правочинним виділення «рис» героя і складання його сумарної характеристики, які довго побутовали в школі» [2, с.185]. Вважаємо наведене судження занадто категоричним. Названий спосіб опрацювання образів-персонажів не просто має право на існування, а домінує на уроках літератури – і вже тому заслуговує на увагу науковців та вчителів-практиків. «Спостереження над школою говорять про те, що характеристики витісняють усі інші види робіт. Образ героя, характеристика персонажа – це та основна і часто єдина мета, яку ставить собі учитель» [4, с. 229]. І хоча цей висновок М.Рибнікова зробила ще в 1940 році, він залишається актуальним і сьогодні.

Отже, необхідно встановити набір знань і вмінь для формування у школярів. Учні мають знати:

- ✓ риси характеру персонажів із вивчених літературних творів та художні засоби їх утілення;
- ✓ епізоди, де їх зображено;
- ✓ поняття «характер» («внутрішній світ героя», «психологічний портрет»), «внутрішній конфлікт», «тип».

Школярі повинні вміти здійснювати психологічну характеристику персонажів, а саме:

- ✓ осмислювати як окремі риси, так і сукупний набір внутрішніх якостей персонажів;
- ✓ простежувати їх вираження в різних сюжетно-змістових точках тексту;
- ✓ окреслювати основні засоби вираження;
- ✓ здійснювати усні повідомлення та письмові роботи, присвячені аналізу внутрішнього світу персонажа;
- ✓ створювати прості і складні, звичайні та цитатні плани психологічної характеристики героя;
- ✓ визначати художнє надзавдання та внутрішні суперечності персонажа;
- ✓ виявляти власне ставлення до образу;
- ✓ читати в ролях та засобами голосу відтворювати особливості характеру героя;
- ✓ інтелектуально та емоційно проникати у внутрішній світ персонажа, застосовуючи прийоми під назвою «інтерв'ювання» та «сповідь»;
- ✓ окреслювати роль психологічних властивостей у змалюванні літературного героя;
- ✓ узагальнювати духовну сутність персонажа, розмежовувати типове та індивідуальне в характері;
- ✓ осмислювати виховну функцію, яку може виконувати літературний герой.

Означений підхід безпосередньо пов'язаний із міметизмом художньої літератури, який полягає в імітації людського життя та людських характерів. Він прямо впливає на виховну функцію уроку, оскільки «зосереджуючи увагу на моральних рисах характеру героїв, учитель вчить дітей розпізнавати людей, правильно оцінювати їхні якості» [3, с. 271]. Тому всі пропоновані учням види навчальної діяльності повинні бути спрямовані на максимальне заглиблення у внутрішній світ персонажа, на виявлення тих властивостей, які перетворюють

його на духовний зразок, що може мати як знак плюс, так і знак мінус. Учителю не обійтися без категорії психологізму, що створює основу, «яка формує світоглядні позиції та духовні цінності школяра, допомагає краще пізнати внутрішній світ героя, зрозуміти його поведінку, потреби, мотиви, цілі, характер тощо» [1, с.173].

При цьому необхідно вести розмову про те, що всі навчальні компетентності школярів можна поділити на дві групи. До першої належать знання та уміння, пов'язані з опрацюванням одиничної властивості персонажа (риси характеру) та засобів її вираження, до другої – із цілісним осягненням внутрішнього світу літературного героя.

У цьому аспекті є продуктивними ряд завдань, які сприяють формуванню комплексу дослідницьких можливостей школярів. Первинним серед таких уміння є здатність **визначити окрему рису та здійснити спостереження над особливостями її зображення в тексті**. Тому досить часто вивчення образів-персонажів відбувається таким чином: учитель та учні встановлюють психологічні властивості на основі текстуальних спостережень (від дослідження фактичного прояву – до констатації, яка риса змальована). Інший варіант: учасники навчального процесу називають внутрішні якості, властиві персонажу (це можна зробити уже на основі первинного прочитання художнього твору), на підставі цього дають йому морально-етичну оцінку, а далі досліджують, яким чином психологія героя виражена письменником. Школярі одержують завдання:

1. Визначити психологічну властивість персонажа на основі процитованого фрагменту художнього твору.

2. Підтвердити наявність означених учителем чи й самими учнями рис характеру літературного образу цитатним матеріалом, використати його в розповіді про героя.

3. Виявити в окремому епізоді (а далі – в більшому художньому форматі (розділі, частині, яві, дії)) внутрішні властивості героя, які знайшли

тут своє втілення, дослідити особливості їх словесного вираження. Завдання можуть звучати таким чином:

Знайдіть у літературному творі фрагменти, на підставі яких можна визначити певну(і) рису (риси) характеру персонажа.

Обґрунтуйте свій вибір.

Поясніть, яким чином вона (вони) зображені.

4. Визначити різні фрагменти художнього тексту, у яких одна й та ж риса персонажа знайшла своє втілення, дослідити її конкретні прояви в кожному епізоді, зіставити ці частини тексту, здійснити оцінку-узагальнення.

5. Установити всі засоби творення (портрет, інші позасюжетні елементи, дії та вчинки героя, мовну партію), із допомогою яких зображено одну й ту ж рису характеру, пояснити їх особливості та художню роль.

6. Окреслити в художньому творі весь спектр духовних якостей, дослідити їх конфігурацію та взаємодію у внутрішньому світі персонажа, узагальнити його психологічний портрет.

7. Назвати риси характеру літературного героя, виділити серед них головні та другорядні, дослідити особливості їх зображення.

8. Поділити внутрішні якості персонажа на групи за подібністю, визначити головну в кожній групі.

Крім того, можливі й інші види роботи, які будуть корисні. Це складання планів внутрішньої характеристики, визначення надзавдань, внутрішніх конфліктів, виховного значення персонажів, застосування прийомів «інтерв'ювання» та «сповіді», які допомагають учням максимально глибоко проникнути у внутрішній світ літературних героїв.

Усні виступи або письмові роботи, присвячені аналізу однієї внутрішньої риси персонажа або його характеру в цілому. Подібні завдання можна практикувати уже в 5-6 класах. Тут необхідно концентрувати увагу школярів не на характері в цілому, а на одній рисі, пропонувати осмислити їх вплив на різні сторони життя і поведінки літературного героя.

Наприклад, темами для усних виступів «Хитрість головного героя з казки І.Франка «Фарбований Лис» чи «Федько-халамидник – сміливий хлопчик в оповіданні В.Винниченка» передбачено, що школярі мають виявити ті поведінкові прояви персонажа, які зумовлені виключно означеною рисою характеру, описати їх та дати оцінку. Учні повинні утриматися від розповіді про інші внутрішні властивості і те, як вони вплинули на дії та вчинки літературного героя.

Продуктивно пропонувати декілька тем, у кожній із яких означено іншу рису характеру одного персонажа. У такому випадку учням буде легше націлитися на різні фрагменти художнього матеріалу, розмежувати їх і висвітлити необхідне у своїй розповіді. Так, після вивчення оповідання В.Нестайка «Імпічмент» можна запропонувати теми: «Боря Бородавко – ерудит» та «Жадання влади Борею Бородавком». У першому випадку школярі повинні розкрити широке коло знань героя, його нерозлучність із дитячою енциклопедією «Все про все», постійне намагання здивувати однокласників невідомою їм інформацією. У другому – мова піде про те, що Боря дуже хотів стати президентом класу, намагався підкупити «виборців», пішов на те, щоб дискредитувати свого конкурента Вову Таруту, плакав у шкільному туалеті після того, як не одержав бажаного. Застосування різних за темою розповідей допоможе учням зрозуміти, що дві названі риси є визначальними внутрішніми якостями для образу Борі Бородавка, але про кожну з них треба говорити окремо.

У другій частині основної та в старшій школі подібні завдання також мають сенс, оскільки в художніх творах, що піддаються аналізу, психологія героїв розширюється, включає більшу кількість рис. Порівняно з дитячою літературою, вивчення якої переважає в 5-6 класах, художні твори, включені до програм для 7-8, а тим більше для 9-11 класів, часто містять значно багатогранніші характери, у яких можна спостерігати цілий набір психологічних властивостей, хоча риса-домінанта в більшості випадків,

звичайно ж, наявна. Проте необхідність здійснювати дослідження, ідучи за логікою: психологічна властивість – її наслідки у зовнішніх виявах героя, – так само залишається. Не рідко в центр розгляду ставиться визначальна для характеру героя риса («Засліплений «міфом про дворянство» (за комедією І.Карпенка-Карого «Мартин Боруля»)). Спектр її впливу на душевні переживання та поведінку персонажа зазвичай є досить широким. У випадку комедії І.Карпенка-Карого учні повинні давати відповідь, яким чином «міф про дворянство» зумовив стосунки Мартина Борулі з членами родини та іншими героями твору, як він змінив його уявлення про сімейний устрій, зумовив ставлення до представників вищих і нижчих класів, з допомогою яких засобів драматург висміяв цю рису-домінанту персонажа.

Дещо легше працювати із рисами другого плану, тобто тими, які не є стрижнями у внутрішньому світі персонажа і не мають у тексті широкої презентації («Шанобливе ставлення до старших за віком головної героїні із драми І.Котляревського «Наталка Полтавка»). Текстуальні спостереження тут менші, хоча в окремих випадках можуть виникати труднощі з виділенням необхідного матеріалу для аналізу. Письмові роботи зазвичай мають невеликий обсяг.

Наступний навчальний крок – виголошення розповідей, а значить і написання творчих робіт, присвячених повному осмисленню внутрішнього світу персонажа. Це краще робити у старших класах, коли учні вже можуть виділити та синтезувати різні психологічні грані персонажа, дати їм комплексну оцінку. Теми, які пропонує словесник, мають бути сформульовані таким чином, щоб у полі зору перебувала вся духовна сфера героя. До таких, зокрема, належать: «Внутрішнє буття Марусі Чурай (за романом у віршах Л.Костенко)», «У чому полягає складність характеру Степана Радченка з роману В.Підмогильного «Місто»?», «Конфлікт у душі головного героя в новелі Миколи Хвильового «Я (Романтика)»». Школярі створюють план (простий або складний), у пунктах якого означено внутрішні якості образу, що

будуть проаналізовані (складання планів див. далі). У такий спосіб вони визначають напрямки висвітлення характеру.

Отже, **план роботи над образом-персонажем стає основою для психологічної характеристики.** Його особливість полягає в тому, що кожен пункт – це назва риси характеру. Учитель сам може аналізувати художній образ за планом, який попередньо повідомив учням. Зокрема, опрацьовуючи постать Пузиря із комедії І. Карпенка-Карого «Хазяїн», доцільно використати такий варіант її презентації на уроці:

1. «Стяжательство заради стяжательства» – визначальна риса головного героя комедії.
2. Терентій Пузир – нещадний визискувач, підступний і жорстокий у ставленні до робітників.
3. Підприємницький талант, господарність та злочинна економічна діяльність персонажа.
4. Безжальність Пузиря до своїх рідних та близьких.
5. Духовна примітивність землевласника, низький рівень його культури та освіти.
6. Пузир – образ трагікомічний.

План внутрішньої характеристики надає логічної стрункості знанням школярів про образ-персонаж, одразу націлює на ключові елементи в характері героя, прискорює діяльність на уроці. Він лягає в основу розповіді вчителя або проведення бесіди, у процесі якої відбувається обговорення-оцінка психологічних якостей.

Проте треба підкреслити зниження самостійності школярів у виробленні власних суджень, адже всі оцінки подані педагогом у готовому вигляді. Тому вказаний спосіб аналізу варто використовувати в тих ситуаціях, коли існує брак часу, коли школярі в силу свого розвитку недостатньо готові робити правильні самостійні висновки, коли словесник тільки учить їх аналізувати образи-персонажі на основі внутрішніх якостей.

Більш складний варіант – це **самостійний аналіз учнями образів-персонажів і виголошення розповіді на основі повідомленого вчителем плану внутрішньої характеристики**. У такому разі школярі здійснюють дослідницьку роботу і готують власні виступи про літературного героя. План, запропонований учителем, виконує роль орієнтиру. Школярі знаходять текстуальне підтвердження тим визначенням, які наведені в окремих пунктах і розгортають їх до меж коротких повідомлень. Відбувається розповідь про кожен з рис персонажа та засоби, якими вона виражена. Як кінцевий результат ставиться завдання дати цілісну оцінку образу.

Із метою підвищити рівень проблемності словесник може давати завдання довести правильність/неправильність, доречність/недоречність, точність/неточність пунктів плану. Для цього поруч із правильними мають бути включені неправильні твердження, які учні повинні спростувати. Наприклад:

1. Освіченість і культурність Пузиря.
2. Співчутливе ставлення героя до найманих робітників.

Самостійне складання учнями простого плану характеристики та аналіз персонажа на його основі. Готуючи і виголошуючи розповідь-аналіз образу-персонажа, школярі (особливо 5-8 класів) можуть демонструвати хаотичність мислення, суб'єктивізм оцінок, фрагментарність знань, нездатність виділити в персонажі головні властивості. Учителі долають цю проблему за допомогою завдань, які покликані надати роздумам дітей логічної послідовності, аргументованості і цілісності. Одним із них і є складання плану, у якому відображено внутрішні якості героя. Школярі називають психологічні властивості літературного героя, формулюють пункти плану, який стає основою для подальшої доповіді.

Проте наявність плану ще не гарантує успішності самого виступу. Школярі повинні розібратися, де, коли і як герой проявляє у творі кожен з рис характеру, систематизувати художню інформацію, розміщену в різних

частинах тексту. Щоб полегшити навчальну діяльність, можна пропонувати складання внутрішньої характеристики за розвитком сюжету чи зовнішньою композицією. Учні опрацьовують завершені сюжетні фрагменти або частини зовнішньої композиції, виділяють внутрішні властивості героя, виявлені в кожному із них, фіксують їх у відповідному плані, називаючи при цьому особливості розвитку дії та психологічної характеристики. Подаємо орієнтовний зразок до образу Павлика із оповідання С.Черкасенка «Маленький горбань» (6 кл.):

1. Павлик – спостерігач за грою в м'яч:

- а) безтурботна веселість;
- б) природний розум хлопчика;
- в) зажура в очах;
- г) дар розповідача.

2. Павлик слухає мамині казки:

- а) вдячний слухач;
- б) співчутливість;
- в) розвинена уява;
- г) любов до тварин.

3. Бій хлопчаків:

- а) співчутливість;
- б) заступництво;
- в) багата уява, уміння складати казки.

4. Знахідка гнізда:

- а) здатність співчувати.

5. Після бійки:

- а) лагідність.

6. «Покарання» Захарка:

- а) співчутливість;
- б) незлостивість;

в) здатність пробачати.

Складання плану внутрішньої характеристики героя за розвитком сюжету корисне ще й тим, що дає учням змогу простежити ті риси, змалювання яких повторюються в різних частинах тексту, та усвідомити всі їхні прояви в літературному матеріалі. Далі такий план можна переробити на звичайний, де кожна риса названа лише раз. Наприклад, для образу Павлика з оповідання С.Черкасенка «Маленький горбань» це набирає такого вигляду:

1. Безтурботна веселість і зажура в очах.
2. Павлик – розумний хлопчик.
3. Любов до маминих казок.
3. Багата уява, уміння складати та розповідати казки.
4. Співчутливість та незлостивість Павлика, здатність пробачати.

Створення такого варіанту відбувається шляхом систематизації рис характеру, які герой виявив у ряді епізодів і які відображено в попередньому результаті (плані внутрішньої характеристики за розвитком сюжету).

Складніший варіант роботи – створення відповідного плану за всім змістом твору одночасно, що потребує більшого уміння систематизувати необхідний матеріал. Тут кожна з рис характеру персонажа називається лише один раз, але під час виступу школярі повинні мати на увазі різні фрагменти тексту, у яких ця властивість знаходить свій вияв, а також засоби її творення, аргументувати свої судження із допомогою всього художнього матеріалу.

Перші спроби дітей (найкраще в 7-8 класах) повинні носити колективний характер. Міра корекції їхніх результатів із боку вчителя ще досить значна. Згодом це завдання можна давати для самостійного виконання.

Створення складного плану характеристики персонажа за його внутрішніми рисами. Для цього необхідно пропонувати персонажів, психологію яких виражено багатогранно, тобто в ній є набір різноманітних рис, які можна ділити на групи за подібністю. Школярі не тільки визначають якості героя, але й називають серед них схожі, об'єднують їх під спільними

знаменниками. Здебільшого це відбувається під час вивчення великих епічних творів, у яких наявні повноформатні зображення людських характерів. Так, аналізуючи образ Марусі Чурай з однойменного роману у віршах Л.Костенко (11 кл.), учні можуть поділити риси, властиві героїні, на декілька тематичних груп. Оцінка внутрішнього портрету Чураївни відбувається на основі психологічних особливостей, уключених до кожного з тематичних об'єднань.

Складний план набуває такого вигляду:

1. Маруся Чурай в коханні:

- а) прагнення високої любові;
- б) взаємини батьків – орієнтир інтимних стосунків;
- в) вірність;
- г) самопожертва заради кохання;
- д) нездатність пробачити зраду.

2. Талант піснярки:

- а) внутрішнє розчинення в пісні;
- б) надзвичайність поетичного таланту;
- в) уміння передати словом душу свого народу;
- г) здатність запалити на боротьбу силою таланту.

3. Преживання на смертній межі:

- а) передчуття смерті;
- б) внутрішній біль;
- в) психологічна спустошеність;
- г) відчуженість від світу;
- г) готовність нести спокуту;
- д) глибока печаль;
- е) гордість.

4. Україна очима Марусі Чурай:

- а) співчуття до страждань народу;
- б) заперечення руїницької сутності війни.

Визначення надзавдання героя. За своєю схемою цей вид роботи значною мірою схожий до створення планів внутрішньої характеристики. Художнє надзавдання – це та головна властивість, якій підпорядковано увесь психологічний склад дійової особи, і разом із тим основний мотив, рушій її поведінки. Яким би великим не був набір внутрішніх рис (їх треба визначити і окреслити), у ньому є центральне осердя, зрозумівши яке, можна усвідомити духовну основу героя. Поняття «надзавдання» розробив К.Станіславський, вважаючи, що кожен літературний герой його має. Зрозуміти надзавдання – значить з'ясувати ідею, закладену в образ-персонаж, мету, із якою він уведений у текст, те психологічне явище, яке хотів змалювати письменник. Методика визначення надзавдання включає декілька послідовних дій:

1. Окреслити якомога більше рис героя. Дати відповідь на запитання: де, коли і як вони змальовані в тексті?
2. Поділити виділені внутрішні властивості на групи за подібністю.
3. Виділити головну рису в кожній групі.
4. Назвати головну серед головних (вона і буде психологічним надзавданням персонажа).

Отже, одними із важливих і первинних аспектів у вивченні образів-персонажів є визначення внутрішніх властивостей та їх систематизація, що дає можливість вивести учнів на рівень узагальнення психологічного феномену героя.

Автор статті розглядає основні види діяльності, які можна використовувати з метою осмислення внутрішніх якостей образів-персонажів. Він вважає їх базовими, оскільки вони дають можливість активізувати свій власний школярицький наївно-реалістичний погляд на художественні твори, що необхідно робити перед тим, як вийти на вищий рівень аналізу – художественно-естетичний.

Ключевые слова: внутренний мир героя, черты характера, план внутренней характеристики, определение художественной сверхзадачи, «интервьюирование», «исповедь героя», чтение в ролях и др.

The author of the article considers main activities which can be used for teaching students to reflect on personality characteristics of character images. He regards these activities as basic since they allow to activate the naïve realistic approach to literary works which is common among students. This should be done prior to moving to the next level, which is the aesthetic analysis.

Key words: character personality, personality characteristics, psychological characterization plan, determining the fictional supertask, studying the internal conflicts, “interviewing”, “character`s confession”, role reading etc.

Література

1. Забарний О.В. Формування в школярів умінь здійснювати психологічну характеристику персонажів художніх творів // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2014. – № 3. – С. 172–174.
2. Методика преподавания литературы (под ред. З.Я.Рез). – М.: Просвещение, 1985. – 368 с.
3. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. – К.: Ленвіт, 2000. – 384 с.
4. Рыбникова М.А. Герои и события в произведении (К вопросу об изучении теории литературы в старших классах) // Рыбникова М.А. Избранные труды. – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1958. – С. 228-241.
5. Токмань Г. Л. Методика навчання української літератури в середній школі. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 312 с.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛІТЕРАТУРНИХ ГЕРОЇВ ЗА РИСАМИ ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ (ПРОДОВЖЕННЯ)

Юрій БОНДАРЕНКО,
доктор педагогічних наук,
професор Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

УДК 371.5.016:821.161.2(07)

Автор статті розглядає основні види діяльності, які можна застосовувати з метою осмислення внутрішніх якостей образів-персонажів. Він вважає їх базовими, оскільки вони дають змогу активізувати властивий школярам наївно-реалістичний погляд на літературні твори, що необхідно робити перед тим, як вийти на вищий рівень аналізу – художньо-естетичний.

Ключові слова: внутрішній світ героя, риси характеру, план психологічно характеристики, визначення художнього надзавдання, дослідження внутрішніх суперечностей, «інтерв'ювання», «сповідь героя», читання в ролях та ін.

Одне з головних завдань учителя – підвести учнів до об'єктивної оцінки внутрішнього світу літературних героїв. Але цим вивчення образів-персонажів не вичерпується. Не менш важливо, щоб означений процес мав максимально сильний емоційний резонанс. Школярі повинні відчувати внутрішню драму героя. На основі інтелектуальних зусиль та емоційних переживань можливе належне узагальнення учнями духовного рівня персонажів, їх художньої ролі. Для цього їм варто запропонувати ряд практичних видів роботи.

Дослідження внутрішніх та зовнішніх суперечностей героя. З'ясуванню художнього надзавдання сприяє і виявлення суперечностей, які закладені або в сам характер (між внутрішніми порухами) героя, або у відносини (вони також мають психологічний зміст) між персонажем і

навколишньою дійсністю. На уроці треба детально осмислити, що прагне персонаж, а що, навпаки, відкидає, з чим і заради чого вступає у протидію.

На початкових етапах словеснику необхідно чітко означувати душевні переживання, які перебувають у стані протиріччя між собою і які складають основу внутрішньої драми героя. Спочатку словесник сам їх називає, а також розкриває на уроці, яким чином вони зумовлюють психологічний портрет персонажа. Далі він може називати тільки одну із сторін конфлікту, ставить завдання визначити іншу, дослідити, яким чином відбувається внутрішня боротьба. Наприклад, під час аналізу образу Гонти із поеми Т.Шевченка «Гайдамаки» учителю варто сказати, що в душі героя існує серйозне протиріччя: з одного боку, він любить своїх синів, а з іншого ... (учні мають продовжити речення, указавши протилежний бік переживань персонажа, підтвердити свою думку аналізом відповідного фрагменту тексту, де зображено вбивство батьком своїх дітей). Коли в школярів необхідне уміння сформовано, вони повинні самі окреслювати психологічну драму героя, розкривши і сутність внутрішнього конфлікту і засоби його вираження у творі.

Інший варіант роботи: школярі одержують завдання дослідити в тексті конфліктні точки, у яких знаходиться герой, виявити те, що його не влаштовує, з'ясувати, яким чином він долає суперечності і які риси при цьому виявляє.

Дослідження внутрішнього чи зовнішнього конфлікту може носити і наскрізний для літературного твору характер. Тут може бути корисною система таких завдань і запитань:

Чи переживає персонаж суперечності із самим собою або своїм оточенням? Розкажіть про них.

Яке ставлення до себе та до інших він демонструє? Опишіть його думки та внутрішні стани при цьому.

Які проблеми турбують героя? Як він їх намагається вирішувати?

Що для нього є бажаним, а що, навпаки, – неприйнятним? Чому? Як він переборює те, з чим не погоджується, та утверджує свої пріоритети?

Назвіть основні дії та вчинки персонажа. Якими порухами душі вони зумовлені? Чи наявний при цьому внутрішній або зовнішній конфлікт? У чому він полягає? Як герой його вирішує?

Чи потрібно літературному герою переборювати у творі себе? Чи здатний він це зробити? Чому?

Крім того, учнів необхідно ознайомити з поняттями «внутрішній конфлікт», «зовнішній конфлікт». Робота з використанням першого поняття здебільшого вимагає опрацювати монологи та роздуми героя, а в другому випадку – діалоги та вчинки. У разі потреби можна проаналізувати й інші засоби образотворення. Серед визначених суперечностей треба вказати головну, розібратися, як саме герой себе виявляє, долаючи її. Так можна осягнути психологічну сутність (надзавдання) персонажа, «наскрізний елемент, який об'єднує всі елементи словесного образу єдиною функцією: якнайвиразніше передати основну суперечність – суть образу»[5, с.40.].

Активізація особистісного ставлення школярів до образів-персонажів педагогічно доцільна завжди. Вона інтенсифікує мислення учнів, дозволяє їм виявити себе, спонукає сформулювати власну позицію, є передумовою до розгортання дискусії, сприяє створенню проблемних ситуацій. Досвід показує: інтерес дітей до навчального матеріалу зростає, якщо вони виявляють своє ставлення до зображеного. Система образів-персонажів один із найбільш придатних компонентів структури тексту для стимулювання ціннісної діяльності учнів – особливо під час розгляду психології персонажів.

Щоб відбувся процес активізації особистісного ставлення, учителі-практики застосовують завдання і запитання відповідного характеру:

Як ви ставитеся до ідеалів Андрія Чумака чи Григорія Многогрішного? Чому? (романи Івана Багряного «Сад Гетсиманський», «Тигролови»)

Чи з усіма поглядами Лавріна Запорожця ви погоджуєтесь? Чому? (кіноповість «Україна в огні» О.Довженка)

Дайте оцінку внутрішнім якостям Ярослава Мудрого, коли він себе проявляє як батько і як володар (драма «Ярослав Мудрий» І.Кочерги)

Активізація особистісного ставлення передбачає також вибір школярами персонажів, які виступають духовними орієнтирами, зразками, а також тих, хто за своїм характером для них є неприйнятним.

Читання в ролях та підготовка до нього як спосіб внутрішньої характеристики героя. Читання в ролях застосовується під час вивчення епічних та драматичних текстів. Його мета – засобами голосу відтворити (зіграти) характер персонажа. Для читання обирають фрагменти, у яких психологія героїв розкрита найглибше і найяскравіше. Така пропозиція може йти від учителя. Окреме завдання – підбір матеріалу для читання самими учнями, що є додатковою вправою під час опрацювання літературного матеріалу. Школярі не тільки визначають фрагменти, але й обґрунтовують їх важливість із погляду осмислення психології персонажів.

Готуючи читання в ролях, школярі, з одного боку, оцінюють внутрішній світ кожного з героїв у цілому, а з іншого – виявляють його окремі складові та особливості їх вираження в конкретному фрагменті тексту (тому, який буде читатися). Вони виділяють у мові героїв окремі словесні звороти, визначають їх психологічне навантаження, здійснюють тренінг: виголошують репліки та коментують, наскільки вдалося засобами голосу передати необхідні внутрішні грані персонажів.

Далі відбувається комплексне рольове читання усього фрагмента. Після нього – обговорення-оцінка роботи читців, накреслення шляхів удосконалення способів відтворення важливих сторін внутрішнього світу героїв.

«Сповідь героя». Цим прийомом передбачене перевтілення учня в персонажа. Попередньо вчитель ставить завдання визначити в тексті думки, переживання, емоції, які формують психологічний портрет героя, систематизувати їх і підготувати монолог-сповідь від імені персонажа про те, як він ставиться до людей, свого життя, суспільства тощо, як склалося його

життя. Тему сповіді визначають як вчитель, так і учні. Перевтілення вимагає від школярів глибоко проникнути у внутрішній світ персонажа, збагнути його найтонші і найпотаємніші душевні порухи і артистично їх відтворити. Після виступу учня інші однокласники оцінюють почуте, визначають, наскільки точно і глибоко передано психологічний образ.

Із погляду психогієни, вказаний прийом забезпечує терапевтичний вплив на свідомість дитини. «Мета цього прийому – засвоєння способів реагування і поведінки, властивих позитивним героям» [1, с. 44]. Хоча практика показує: багато учнів із задоволенням перевтілюється і в негативних персонажів – особливо казкових. Вони розуміють умовність дійства і беруть у ньому участь.

«Інтерв'ювання героя». «Взяти інтерв'ю» можна в будь-якого героя. Проте найкраще в тих персонажів, які найширше представлені письменником у тексті.

«Інтерв'ювання» проходить різними способами. Перший варіант полягає в тому, що вчитель сам розробляє питання, які варто поставити герою, оголошує їх у класі, тим самим забезпечує проведення бесіди. Один із учнів перебуває в ролі персонажа, дає відповіді від першої особи. Решта класу оцінює уміння однокласника відтворити внутрішній світ образу. Після бесіди вони висловлюють свої думки з цього приводу. Для більш ґрунтовної підготовки відповідей словесник може давати питання інтерв'ю заздалегідь, щоб учні мали час підготуватися вдома. Зокрема, у процесі вивчення образу Івана Дідуха із новели В.Стефаніка «Камінний хрест» корисними для інтерв'ювання будуть такі запитання, що імовірно міг би поставити репортер канадської газети:

Ви здолали далеку відстань. Що підштовхнуло здійснити переїзд до Канади?

З якою мрією Ви ступаєте на берег американського континенту?

Розкажіть про своє життя в Україні, а також – про рідне село та родину.

Як ви прощалися з батьківщиною? Розкрийте почуття, що тривожили Вашу душу?

Чи будете підтримувати зв'язок із рідним селом? Як саме?

Для проведення другого варіанту інтерв'ювання клас ділиться на дві групи. Перша – журналісти, які готують запитання для інтерв'ю. Друга – учні, які виступатимуть у ролі персонажа. До дошки виходить по одному учаснику від кожної групи, між ними відбувається діалог. Всі інші оцінюють роботу цих школярів. «Журналісту» важливо збудувати систему запитань, яка дозволяє з'ясувати особливості психології героя, причини його поведінки, ставлення персонажа до дійсності і т. ін. Учні-«герою» у свою чергу необхідно дати найбільш точні і ґрунтовні пояснення. Роботу обох оцінюють всі присутні на уроці.

Третій варіант роботи: школярі створюють систему запитань для інтерв'ювання і самі ж дають на них відповіді від імені героя.

Ознайомлення учнів із теоретичним поняттям «характер». Автори сучасних шкільних програм із української літератури пропонують це робити у 8 класі на матеріалі оповідання Н. Бічуї «Шпага Славка Беркути». До вказаного моменту школярі повинні вже оволодіти такими уміннями, як виділяти основні риси характеру персонажа, простежувати їх вираження у вчинках і мові героя та давати йому оцінку на основі виконаної дослідницької роботи. Непогано, якщо вони практикували складання планів внутрішньої характеристики, використовували його під час власних виступів, присвячених аналізу художнього образу.

За таких умов розкрити поняття «характер» (сукупність внутрішніх властивостей у їх системній взаємопов'язаності та цілісності) не складно. Пояснення вчителя має нести такий зміст: «Внутрішній світ людини ... складається із «частин», компонентів. Це – думки, почуття, звички, інтереси, нахили, ідеали, устремління, які органічно поєднані в єдину й індивідуальну ...

систему. Сама зібраність цієї системи і є те, що прийнято вважати характером людини» [2, с. 130].

Необхідно також, щоб учні 8 класу усвідомили і поняття «система» (сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним, які утворюють певну цілісність, єдність). Вважаємо, що введення в комплекс знань школярі про образ-персонаж понять «характер» і «система» має відбуватися одночасно, хоча ознайомлення із другим не передбачено у шкільній програмі. Це розширить кругозір учнів і допоможе сформуванню належного розуміння характеру як системного утворення.

Пізніше, у старших класах, уявлення школярів можна розширювати за рахунок знань про те, що системність характеру персонажа – це не тільки внутрішня єдність, але і єдність, сформована такими чинниками, як вимоги жанру, стилю, світоглядними настановами автора.

Установлення зв'язку між внутрішніми якостями персонажа і засобами їх вираження. У методичній думці не раз відзначалося, що школярі схильні до наївно-реалістичного прочитання літератури, коли зміст твору значно превалює для них над його формальною стороною. У випадку образів-персонажів це проявляється також: учні схильні розмірковувати над внутрішніми якостями персонажа, але не завжди звертають увагу на засоби їх творення. Щоб забезпечити баланс між названими складовими під час шкільного аналізу, важливо встановлювати відповідний зв'язок.

Первинні уміння школярів найкраще формувати у процесі аналізу окремих сюжетних фрагментів. Досліджуючи обраний епізод, учні визначають і риси, які там зображено, і засоби їх вираження.

У цьому контексті може бути корисним завдання відстежити, яким чином конкретна риса втілена різними засобами образотворення протягом усього твору. Так, у процесі осмислення постаті Івана Іскри із роману Л.Костенко «Маруся Чурай» пропонуємо учням виявити усі засоби, використані для зображення лицарського начала козака-воїна. У поле зору школярів

потрапляють оцінки іншими персонажами («кого в цім ділі шкода, так це Івана Іскру. То – козак», «шляхетна іскро вічного вогню!»), авторська характеристика («загине теж, в бою заживши слави»), портрет («таке обличчя, зразу і не звикнеш, – різке, як меч. Тонке, як тятива»), дії та вчинки персонажа, зокрема його небезпечна поїздка до Богдана Хмельницького. Учні осмислюють названі засоби, виявляють змістові нюанси кожного із них у вираженні однієї і тієї ж риси персонажа.

Оцінка художньої ролі окремої риси чи групи рис у змалюванні персонажа. Під час аналізу образу важливо визначити роль кожної психологічної грані у змалюванні літературного героя. Школярі повинні розуміти, що цілісність образу-персонажа «з'єднано» з одиничних духовних проявів, кожна з яких займає важливе місце в колі інших. Тому, ведучи розмову з приводу «необхідності» тієї чи іншої риси, словесник підводить учасників уроку літератури і до повнішого осягнення окремої психологічної властивості образу, і до її місця в сукупному цілому – духовному феномені героя. Тут будуть корисними запитання такого характеру:

Із якою метою, на вашу думку, письменник наділив свого героя цією рисою характеру?

Що вносить окреслена внутрішня властивість в загальний портрет персонажа?

Яким чином вона зумовлює загальний вигляд образу?

Продуктивним у даному разі може бути й завдання визначити, як зміниться герой за умови втрати певної риси характеру та як це вплине на цілісний вигляд образу. Словесник пропонує учням завдання «видалити» у героя певну рису характеру (уявити його без неї). Далі йдуть запитання:

Яким чином це змінить внутрішній портрет персонажа?

Як може вплинути на зовнішні прояви героя, а в результаті – і на весь зміст твору?

Наприклад, це можна зробити із головним героєм кіноповісті О.Довженка «Зачарована Десна». Якщо малого Сашка позбавити здатності по-дитячому одивнювати світ, то, очевидно, зникне не тільки найсуттєвіша риса його характеру, але і вся художня картина, наявна в тексті.

Отже, якщо мова йтиме про головну рису, школярі здебільшого прийдуть до висновку, що її відсутність приведе до повного руйнування образу, до втрати ним своєї сутності. Важко уявити Уласа Забр'юху з повісті Г.Квітки-Основненка «Конотопська відьма» без духовної безпросвітності, якою його наділив автор, так само Гонту із поеми Т.Шевченка «Гайдамаки» – без засліплення ненавистю до тих, кого він вважає ворогами, Лукаша із драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» – без внутрішньої роздвоєності між духовно високим та тим, що продиктовано фізичним існуванням і т.д.

Коли ж уявно вилучати другорядні психологічні властивості персонажа, судження учнів будуть не такими однозначними. Можуть з'являтися варіанти відповідей. Пропонуємо приклади запитань:

Як змінився б, на вашу думку, образ Тугара Вовка із повісті І.Франка «Захар Беркут» за умови, коли б у нього не було такої риси, як відчуття своєї вищості над іншими тухольцями?

Чи зміг би існувати образ Оксани із драматичної поеми Лесі Українки «Бояриня» без любові дівчини до Степана? Яким би він, на ваш погляд, був?

Що «втратив» би головний герой із новели Миколи Хвильового «Я (Романтика)», якби у творі не було зображено його духовний зв'язок із матір'ю?

Узагальнення духовної сутності персонажа, розмежування типового та індивідуального в наборі його внутрішніх якостей. Психологія персонажа включає в себе риси, що допомагають змалювати його як тип і як індивідуальність (характер). Завдання словесника – навчити учнів розмежовувати обидва аспекти образотворення.

За умови несформованості відповідного уміння школярам треба давати визначення-орієнтир типовості конкретного героя. Наприклад, говорячи про

образ Катерини з однойменної поеми Т.Шевченка, окреслюємо: це – тип жінки-покритки, знедоленої соціальним середовищем. Образи головних героїв з новели Ю.Яновського «Подвійне коло» можна означити як тип людей, засліплених політичною ідеєю. Григорій Многогрішний із роману Івана Багряного «Тигролови» – тип борця. Після цього учні визначають ті риси характеру, які вписуються в простір типового для персонажа, дають їм оцінку, пояснюють, як вони зображені в тексті. Проте образ-тип має ширший формат ніж суто психологічний. «В образі – літературному типі – автор досягає найвищого рівня узагальнення, внаслідок чого цей образ служить вираженням цілої епохи, символом певного часу» [4, с. 167]. Виходячи із типовості персонажа, на уроці літератури можна робити художньо-історичний висновок про те, який тип людини властивий, на думку письменника, зображеній епосі, і досліджувати його саме в такій (художньо-історичній) якості. Але і цим проблема не вичерпується. «Художні узагальнення у деяких творах, наприклад, байках, казках, настільки широкі, що їх важко вкласти не лише в рамки людей певного класу, але й у рамки конкретної історично епохи» [3, с. 245]. Образ-тип часто переростає ту добу, у яку був створений, стає надчасовим культурним надбанням людства. Актуалізується історико-функціональний підхід (за Є.Пасічником) до його вивчення. Визначення, у чому полягає надчасове значення образу, – один із способів узагальнення духовної сутності персонажа.

Інші внутрішні властивості – варто віднести до індивідуального.

Після того, як в учнів з'явилося уміння опрацьовувати типове й індивідуальне в образах-персонажах, можна переводити подібне завдання в режим самостійної роботи. Школярі називають увесь набір психологічних рис літературного героя, узагальнюють їх визначенням типу людини, зображеного в художньому тексті.

Непогано, коли таке визначення здійснено в художньо-експресивній формі. Можна організовувати текстуальну роботу, коли учні віднаходять

словесні звороти, із допомогою яких сам автор зробив узагальнену оцінку персонажа. У творі такі вислови обов'язково мають бути. Інший варіант: словесник називає декілька афоризмів, а учні вибирають ті, із допомогою яких можна узагальнити духовний феномен героя, обґрунтовують свої судження. Зокрема, під час кінцевої оцінки образу Євгена Рафаловича із повісті І.Франка «Перехресні стежки» у класі звучать такі афористичні звороти: «аристократ духу», «апостол правди і науки», «біла ворона», «вища раса», «вічний революціонер», «вогонь в одежі слова», «герой нашого часу», «державна – це я», «дух, що тіло рве до бою», «за вашу і нашу свободу!», «зайва людина», «здоровий дух у здоровому тілі», «іскра вогню великого» та ін.. Завдання учнів – пояснити їх значення і вказати, які з них можуть бути узагальненнями для образу Рафаловича, обґрунтувати свої висновки.

Таку роботу необхідно розглядати як кінцевий результат дослідження. Проте найчастіше словесник проводить бесіду-узагальнення, ставлячи запитання, що націлюють учнів робити необхідний висновок:

Назвіть основні риси характеру героя.

Де, коли і як вони виражені у творі?

Дайте узагальнену оцінку внутрішньому світу персонажа.

Окресліть тип людини, змальований в образі.

Школярі не тільки називають властивості героя та особливості їх вираження, але й визначають духовний тип людини, який вони розглядають.

Крім того, можуть бути й інші способи узагальнення внутрішнього потенціалу персонажа. З аналогічною метою практикують визначення художньої ролі героя, що також значною мірою базується на його духовних якостях. Для цього можна застосувати прийом «видалення» не тільки окремих рис у персонажа (див. вище), але й самого героя із твору (необхідно уявити текст без цього образу). Спочатку школярі називають увесь набір рис, якими володіє персонаж. Далі йде ряд запитань:

Чи буде висловлена тема та ідея твору, якщо видалити героя з такими внутрішніми властивостями?

Чи зміниться проблематика твору? Як саме?

Чи треба буде змінювати назву твору?

Після всього учні роблять висновок про художню роль персонажа в тексті, психологічний тип, зображений письменником.

Усвідомлення виховної функції персонажа. Виховна спрямованість опрацювання образу в першу чергу виявляється в тому, що учні дають безпосередню моральну оцінку персонажу. Це водночас є і способом узагальнення. «Услід за автором твору ми виносимо моральний вирок герою, засуджуємо або схвалюємо його» [2, с.169]. Тому необхідно всіляко сприяти вільному висловленню школярами своїх думок та оцінок. Проте словесник повинен бути готовим до виникнення ситуацій, коли морально-етична оцінка духовного рівня персонажа з боку учнів не буде прийнятною. Зокрема, може звучати схвалення негативних проявів персонажів. Так, інколи спостерігалось, що злочинна діяльність Чіпки Варениченка з роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» була визначена окремими школярами як правильна. Аргумент учнів такий: оточення не раз виявляло агресію стосовно героя, а отже, і він має право на аналогічну відповідь. Учитель-словесник ні в якому разі не повинен виставляти негативні оцінки. Це не змінить думку учнів з приводу героя, але може зумовити те, що надалі вони не хотітимуть бути щирими. Виправданим варто вважати такі заходи:

1. Учитель озвучує власне ставлення до внутрішніх якостей персонажа, толерантно не погоджується з учнем, що висловив, на його думку, неправильну морально-етичну оцінку.

2. Під час заняття інші школярі також одержують право сказати своє слово з приводу персонажа, що розглядається (часто ці думки будуть протилежними тій, яку треба заперечити).

3. Словесник організовує дискусію, коли «неправильне» судження учня стає приводом для широкого обговорення на уроці.

4. Він зачитує судження критиків з приводу морально-етичного явища, уособленого в образі-персонажі, залучає до їх обговорення усіх учасників уроку.

Крім того, учні можуть означувати, хто з героїв виступає для них життєвим орієнтиром і чому, а хто – ні, мотивувати свої судження.

Хто з персонажів є для вас духовно близьким, а хто – ні? Чому?

З кого із героїв варто брати приклад, а з кого – ні? Чому?

Кого з них можна назвати зразком у вираженні певної духовної якості?

Ще один спосіб узагальнити духовну сутність персонажа – звернення до його педагогічної функції напряму. Словесники можуть ставити учням запитання на зразок:

Чого ми можемо навчитися в героя?

На які його риси варто орієнтуватися у формуванні власного внутрішнього світу?

Інколи ця робота іде шляхом заперечення негативних властивостей персонажа.

Подібній діяльності вчитель літератури Є.Ільїн радив надати більш системного і постійного характеру, пропонує школярам вести «педагогічні записки». Для цього зошит ділиться на дві частини. У першій учні занотовують цитатами-виписками або просто називають факти із художнього твору, які, на їх думку, мають виховне значення. У другій вони описують, у чому полягає педагогічне звучання образів-персонажів у цілому чи окремих їхніх властивостей.

Отже, сучасна методика навчання літератури може запропонувати значну кількість видів діяльності, спрямованих на виявлення внутрішнього потенціалу образів-персонажів. Користуючись ними, учитель-словесник і учні

здатні заглиблюватися в духовний світ персонажів, давати оцінку їх морально-етичним якостям.

Автор статьи рассматривает основные виды деятельности, которые можно использовать с целью осмысления внутренних качеств образов персонажей. Он считает их базовыми, поскольку они дают возможность активизировать свойственный школьникам наивно-реалистический взгляд на художественные произведения, что необходимо делать перед тем, как выйти на высший уровень анализа – художественно-эстетический.

Ключевые слова: внутренний мир героя, черты характера, план внутренней характеристики, определение художественной сверхзадачи, «интервьюирование», «исповедь героя», чтение в ролях и др.

The author of the article considers main activities which can be used for teaching students to reflect on personality characteristics of character images. He regards these activities as basic since they allow to activate the naïve realistic approach to literary works which is common among students. This should be done prior to moving to the next level, which is the aesthetic analysis.

Key words: character personality, personality characteristics, psychological characterization plan, determining the fictional supertask, studying the internal conflicts, “interviewing”, “character`s confession”, role reading etc.

Література

6. Болтівець С. Психогігієнічний зміст викладання мови і літератури // Дивослово. – 1999. – №4.
7. Буяльский Б.А. Курс на мастерство. Начала методики изучения литературы. Пособие для учителя литературы. – К.: Рад. шк., 1974. – 222 с.
8. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. – К.: Ленвіт, 2000. – 384 с.

9. Ситченко А.Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах. – К.: Ленвіт, 2011. – 291 с.
10. Фролова К.П. Аналіз художнього твору. – К.: Радянська школа, 1975.